

© 2005 **О. П. Донченко**

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

СВОБОДА ЯК ВСЕЗАГАЛЬНИЙ ПРИНЦИП ПРАВА

“Немає проблеми, яка б сягала настільки глибоко у метафізичну височінь і водночас мала б величезне практичне значення, як проблема свободи” [9, с. 7]. “Вічна дискусія” філософів, необхідний елемент демократичного режиму, пафосне гасло... Кожен інтерпретує свободу по-різному. Беззаперечною залишається, мабуть, тільки її провідна роль у визначенні природи людини, її сутності та існування. Адаже, що таке процес становлення особистості? Це процес перетворення свободи як можливості в одну з життєво важливих цінностей для цієї особистості. Формування готовності і бажання боротися за неї і користуватися як вищим благом.

Актуальність вказаної проблеми для права стає тим більш очевидною, чим швидше останнє перетворюється у право персоналістичне, екзистенціальне [7, с. 39]. Таке, яке, здійснюючи регулятивний та корегуючий вплив на суспільні відносини, створює великий простір для всебічного прояву автономії волі людини та її творчої самореалізації у всіх сферах соціального життя.

Виникає потреба органічного введення категорії свободи до царини обов'язкових велінь, яке, на наш погляд, повинно відбуватися у вигляді всезагального принципу права. Тобто у формі, яка завдяки своїм особливим властивостям (в даному випадку йдеться про специфіку принципів права виражати його сутність та зміст) є, по-перше, центром перетину теоретико- та філософсько-правових міркувань. По-друге, здатна максимально об'єднати загальносоціальне та юридичне право у “право людини і право для людини”.

Такий підхід відрізняється певним ступенем новизни, оскільки у вітчизняній юридичній літературі свобода не завжди включається до переліку принципів права (тут і далі мова йде про власне юридичні принципи) [1, с. 93-95; 11, с. 405; 3, с. 108-110]. З іншого боку, досліджувана категорія, навіть у якості принципу права, розглядається науковцями неоднозначно.

Так, А. М. Колодій у монографії “Принципи права України” виділяє свободу дій у рамках закону як один із основних юридичних принципів [8, с. 55], який деталізується в якості принципу суб'єктивного права – “суб'єкт реалізує свою свободу тією мірою, якою він не ущемляє сво-

боди інших суб'єктів” [8, с. 106] і принципу приватного права – “автономія у приватному праві означає, що суб'єкти останнього вільно здійснюють свої права” [8, с. 61-62].

О. Ф. Скакун, яка визначає принципи права як своєрідну систему координат, в межах якої розвивається право, й одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку, саме зі свободи розпочинає аналіз змісту основних загальних принципів права [13, с. 240-243].

Колективом авторів у складі М. С. Кельмана, О. Г. Мурашина, Н. М. Хоми у підручнику “Загальна теорія держава та права” розглядається принцип соціальної свободи, який виражений в системі суб'єктивних прав учасників суспільних відносин [6, с. 287].

На думку М. А. Вороніної принцип свободи як загальнолюдський (цивілізаційний) є абсолютним благом і може бути обмежений лише необхідністю забезпечити свободу інших осіб [4, с. 196].

Враховуючи започатковане вказаними вище авторами вирішення проблеми свободи як власне принципу права, дана стаття зосереджена на розв'язанні наступних завдань: обґрунтування підстав для виділення свободи як всезагального принципу права, а також з'ясування його місця і ролі в системі інших принципів права.

Розпочнемо із силогізму:

сутність права – це свобода;

принципи права виражають його сутність та зміст;

принципи права виражають свободу.

Чи можна вважати доказовим такий висновок? У випадку, якщо буде доведена вірність записоків, то, безумовно. Більше того, в цьому разі висновок може слугувати вагомою підставою для твердження, що гуманізм, справедливість, рівність, демократизм як загальні принципи права тією чи іншою мірою виражають свободу або, навіть, є похідними від неї. Остання ж, відповідно, вже сама стає принципом права через основоположність та визначальність. Але такий висновок, як і силогізм в цілому, запропоновані на рівні гіпотези і потребують доведення.

Щодо більшого засновку, то здійснюючи ретроспективний екскурс, можна стверджувати, що

“спір про свободу” право успадкувало з часів античності. Саме в містах-державках Давньої Греції вперше пролунали терміни “політична свобода”, “рівність людей”, “громадянські права” [12, с. 8].

Вже тоді деякі філософи (адже відокремленого знання про право ще не існувало) усвідомили, що між прагненням до особистої свободи і суспільною доцільністю може виникнути певне протиріччя. Одні (наступники Платона) вимагали повного підпорядкування особистості інтересам суспільства. Інші (кініки) навпаки, заперечували цінність суспільного життя у порівнянні з вільним людським духом. Треті робили спробу об'єднати обидва начала.

Так, Арістотель вчив, що свобода означає, з одного боку, поперемінно з іншими брати участь у владі, з другого – можливість жити згідно зі своїми бажаннями. За його власними словами, “складовою частиною свободи є можливість поперемінно керувати і бути керованим. Демократичне право полягає якраз у тому, що всі згідно з числом (а не саном) є рівноправними... Так з необхідності панує натовп: все, що більшість вирішить, є остаточним і правовим... другою складовою є, однак, те, що людина живе так, як бажає. Цей момент приводить у дію принцип, згідно з яким не слухаються, де можливо, нікого або слухаються лише тих, кого навперемінно обирають і стверджує в цьому відношенні постулат рівної свободи для всіх” [14, с. 186].

У Середньовіччя уявлення про свободу продовжували розвиватися в різних формах і напрямках й в творчості релігійних авторів, й в роботах середньовічних юристів.

Але справжнім відкриттям у розв'язанні проблеми стали ліберальна доктрина, розвинута в XVII – XVIII ст.ст. у вченнях Г. Гроція, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спінози, В. Гумбольта, а також філософсько-правовий гуманізм І. Канта і вчення Г. Гегеля. А підтвердженням прогресивних міркувань відомих юристів та філософів стало закріплення автономії особистості в юридичних актах, які набули позачасового значення в історії розвитку державно-правових інститутів.

Вперше юридичне визнання свобода і природні права отримали в Акті про подальше обмеження корони і краще забезпечення прав і вольностей 1701 р. (Англія). Далі були Декларація прав Віргінії 1776 р. (США), в якій проголошувалося, що всі люди за своєю природою наділені свободою і невідчужуваними правами і Декларація незалежності США 1776 р., яка закликала обмежувати автономію людини від будь-яких

посягань держави. А Конституція США 1787 р. в сукупності із Біллем про права 1791 р. (10 перших поправок до Конституції) утворили “велику американську хартію особистої свободи та людської гідності”. В цей же період у Європі відбулась Велика французька революція, яка залишила Декларацію прав людини і громадянина 1789 р. із відображенням у ній гуманістичних принципів рівності, свободи, народного суверенітету, суспільного договору. Ці документи стали значним надбанням людської цивілізації, а проголошені ними ідеї через століття отримали подальший розвиток в нормативних актах (Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Конституції більшості демократичних країн, в тому числі, й Конституція України 1996 р.) і сучасних правових концепціях. Так званих концепціях персоніцентричного напрямку, в яких основним елементом суспільного життя є самодостатня та ініціативна особистість.

Так, “сьогодні право трактується як право людини”, – зазначає А. А. Козловський. “Навіть якщо взяти узвичаєне позитивістське розуміння права як сукупності загальнообов'язкових норм, правил поведінки, встановлених і охоронюваних державою і спрямованих на врегулювання найбільш важливих суспільних відносин, – пише автор, – все одно в кінцевому підсумку воно спрямовується на людину, намагається організувати її поведінку через вплив на її свідомість, волю, почуття” [7, с. 157]. І якщо людина в межах такого права, норми відчуває свободу як можливість самостійного вибору різноманітних вчинків, вона цією нормою “звільняється”. Перестає прагнути “позанормованості” [7, с. 185-186]. Юридичні приписи з “пасток” перетворюються у максимальний вираз самовизначення і творчого пошуку. Водночас “реалізується, – як писав І. О. Ільїн, – покликання людини у внутрішньому звільненні в межах закону, яке виражається через добровільне зобов'язування себе; воно звільняє людину не від закону, а законом, тому що людина вільно виконує приписи тоді, коли вони вільно визнані її правосвідомістю” [5, с. 363].

Тоді ми вже із впевненістю говоримо, що основою права, розумного і людяного – є свобода (не як свавілля або бажання робити все, що завгодно, а як вибір, творчість, внутрішнє звільнення). А його норми, хоча й протистоять намаганням людини вийти за їх межі, в той же час захищають, щоб створити умови для її самореалізації [7, с. 186]. Як наслідок, спостерігається синтез позитивістської та природно-правової концепцій,

що передбачає закріплення у законодавстві загальносоціальної сутності права, принципи якого повинні її відображати. Причому, останнє положення, запропоноване у силогізмі в якості меншого засновку, можна сказати, не викликає сумнівів.

Майже одностайно в науковій і навчальній літературі принципи права розглядаються як керівні ідеї, вихідні засади, відправні установлення [8, с. 26-27; 13, с. 240; 6, с. 284; 4, с. 193]. І як життєві принципи або їх відсутність, тобто “безпринципність” окремої людини формують уявлення про неї, та її ціннісні орієнтири, так само і принципи, на яких базується відповідна правова система, визначають характер державної регулятивності, а звідси, вид і форму політичного режиму в країні. “Саме принципи права, – вважає А. М. Колодій, – є критерієм законності й правомірності дій громадян і посадових осіб, адміністративного апарату та органів юстиції і за певних умов мають велике значення для зростання правосвідомості населення, його культури та освіти” [8, с. 27]. В принципах зосереджений кращий світовий досвід права, досвід цивілізації [13, с. 240] і тому вони мають властивість вищої імперативності, універсальності. Їм притаманні стійкість і стабільність протягом невідомо тривалого часу [4, с. 193].

Принципи права знаходять своє відображення в законодавстві або можуть бути сформульовані на основі його загального смислу і спрямування.

Але чи всі вони виражають сутність права? Для відповіді на це питання потрібно звернутися до класифікації, згідно якої за сферою дії розрізняють загальні, міжгалузеві, галузеві та принципи правових інститутів. Зрозуміло, що серед вищенаведеного переліку саме перша група стосується всієї системи права і покликана окреслити її зміст, найважливіші риси, зрештою сутність. Як правило, до таких принципів відносять: демократизм; рівність; справедливість; законність; взаємну відповідальність держави та особи [11, с. 405; 3, с. 110] і які, згідно першої фігури нашого силогізму, повинні виражати свободу.

Принцип демократизму, який полягає в тому, щоби законодавчі акти відображали інтереси максимально більшої кількості населення країни, випливає із принципу народовладдя, відповідно для якого “носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування” (ст. 5 КУ). Свобода при цьому має вирішальне значення і розкривається, по-перше, через вільне формування політичних поглядів та переконань, по-друге, вільне волевиявлення на виборах та шляхом референду-

му, яке гарантується державою. З іншого боку, принцип демократизму як необхідний елемент відповідного політичного режиму передбачає фіксацію в юридичних нормах такого правового становища людини, яке б максимально закріплювало її автономію і мінімізувало втручання держави.

Якщо характеризувати свободу як внутрішню життєву потребу особистості, то ця ідея найтісніше пов'язана із принципом гуманізму, який “визнає благо людини, її право на щастя, виявлення своїх здібностей критерієм прогресивності соціальних інститутів” [4, с. 195]. Ще М. О. Бердяєв, розглядаючи свободу саме з позицій гуманізму, стверджував, що особистість завжди важливіше, “головніше” і суспільства, і держави [2, с. 61-62]. У праві вказаний принцип визначається існуванням у юридичній формі відносин між особою і державою на основі визнання пріоритету людської особистості та проголошується на конституційному рівні: “Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю” (ст. 3 КУ).

Принцип рівності всіх перед законом і судом та неприпустимість встановлення певних привілеїв або обмежень у правах і обов'язках “за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками” (ст. 24 КУ) у відношенні свободи виступає в якості її розумної межі, однакової для всіх.

“Правова рівність, – як зауважує В. С. Нерсисянц, – рівність вільних і рівність у свободі, загальний масштаб і рівна міра свободи індивідів. Право говорить мовою і засобами такої рівності й завдяки цьому виступає як всезагальна і необхідна форма буття, вираження та здійснення свободи в житті людей” [10, с. 12]. А загалом “рівність і свобода – природні та незмінні основи людського єднання, і, відповідно, необхідні та основні принципи будь-якого закону і будь-якої правильної системи управління” [6, с. 289].

У свою чергу, забезпечення пропорційного об'єму свободи для всіх конкретизує принцип справедливості. Адже в праві він трактується як збалансованість і певна гармонійність між витратами, зусиллями та відповідною реакцією на це суспільства, вираженою у вигляді винагороди, заохочення чи осудження [4, с. 196].

Принцип взаємної відповідальності держави та особи також виражає свободу. Точніше, наслідки неправильного її використання у зв'язку з порушенням наступних принципів (які по суті є підґрунтям визначення права як міри свободи): 1) “дозво-

лено все, що не заборонено законом” – особами;
2) “дозволено все, що прямо передбачено в законі” – представниками держави.

Таким чином, розглянувши у вигляді силогізму позицію, згідно якої принципи права (зокрема, загальні) пронизані ідеєю самоцінності та автономії людини, можна констатувати, що є достатньо підстав для виділення свободи як всезагального принципу права. Це, по-перше, її тлумачення як атрибуту особистості, що передбачає можливість самовизначення і творчого пошуку; по-друге, сам історичний процес формування права, кожен наступний крок якого був пов’язаний із утвердженням свободи як його сутнісної ознаки; по-третє, вираження свободи тією чи іншою мірою принципами демократизму, гуманізму, рівності, справедливості, взаємної відповідальності держави та особи; по-четверте, конституційне закріплення – “Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов’язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості” (ст. 23 КУ).

Закріплюючи відповідність автономії волі (внутрішньої властивості) і волевиявлення (її зовнішнього прояву) суб’єкта права, принцип свободи узгоджує рішучість індивіда бути самим собою і повноту його життєвих проявів із простором юридичних дозволів і заборон, стимулів та обмежень. І як умова розвитку індивіда і суспільства в цілому є критерієм для інших принципів права, визначає їх засадничість та загальнозначущість.

Список літератури

1. Андрусак Т. Г. Теорія держави і права. – Львів: Фонд “Право України”, 1997.
2. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека / Царство Духа и царство Кесаря. – М.: Республика, 1995.
3. Загальна теорія держави і права / За редакцією академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком, 1997.
4. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків: Право, 2002.
5. Ильин И. А. О сущности правосознания / Соч.: В 10 т. – М.: Русская книга, 1994. – Т. 4.
6. Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права: Підручник. – Львів: “Новий Світ – 2000”, 2003.
7. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999.
8. Колодій А. М. Принципи права України: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 1998.
9. Левицький С. А. Трагедія свободи. – М.: Канон, 1995.
10. Нерсесянц В. С. Право – математика свободи. Опыт прошлого и перспективы. – М.: Юрист, 1996.
11. Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт.: В. К. Гіжевський, В. В. Головченко... В. С. Ковальський (кер.) та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
12. Свобода. Равенство. Права человека / Просветительская группа по правам человека, Правозащитный центр “Мемориал”. – М., 1997.
13. Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000.
14. Циппеліус Р. Філософія права: Підручник. – К.: Тандем, 2000.

О. П. Донченко

СВОБОДА КАК ВСЕОБЩИЙ ПРИНЦИП ПРАВА

Свобода как онтологическая сущность права подчеркивает его персоналистическую, личностную направленность в цивилизованном социуме. Выступая при этом всеобщим принципом права, свобода также является исходным началом для других принципов права и во многом определяет их содержание.

О. P. Donchenko

FREEDOM AS THE UNIVERSAL PRINCIPLE OF RIGHT

Freedom as the ontological essence of right underlines its personalistic and personal orientation in civilized society. Coming forward as the universal principle of right, freedom also is the initial beginning of other principles of right and in a great deal determines their maintenance.